

ΑΙ ΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΘΕΟΔΩΡΩΝ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

Ὁ πατήρ V. Laurent ἀναδημοσιεύων τελευταίως εἰς τὸ περιοδικὸν Ἑλληνικά (τόμ. V, 1932, 148 κ.εξ. ἀριθ. 258) τὸ μολυβδόβουλλον τοῦ Νικολάου Καλομάλλου, τὸ ἀποκείμενον εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις Ἑθν. Νομισματικὸν Μουσεῖον καὶ γνωστὸν ἤδη ἀπὸ τὴν ὑπὸ τοῦ κ. Κ. Κωνσταντοπούλου γενομένην πρώτην αὐτοῦ δημοσίευσιν¹, ἀπορρίπτει τὴν ὑπὸ τοῦ πρώτου ἐκδότου τοποθέτησιν τούτου εἰς τὸν 12^{ον} αἰῶνα καὶ τὴν ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς χρονολόγησιν ὑφ' ἡμῶν τοῦ ἐν Ἀθήναις Ναοῦ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων, κτίσματος, ὡς γνωστὸν, τοῦ Καλομάλλου². Ὁ π. Laurent τοποθετεῖ καὶ τὸ μολυβδόβουλλον, καὶ τὸν Ναὸν εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα καὶ προσθέτει μερικὰς παρατηρήσεις περὶ τῶν δύο ἐπιγραφῶν τῶν ἐντοιχισμένων εἰς τὸν ναὸν τῶν Ἀγ. Θεοδώρων. Καὶ περὶ μὲν τῆς χρονολογίας τοῦ μολυβδοβούλλου δὲν εἶναι ἔργον ἡμῶν ν' ἀσχοληθῶμεν ἐνταῦθα, νομίζομεν ὅμως ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐπιφέρωμεν μερικὰς παρατηρήσεις εἰς τὰ περὶ τῶν δύο ἐπιγραφῶν τῶν Ἀγ. Θεοδώρων λεγόμενα ὑπὸ τοῦ π. Laurent.

Ὡς γνωστὸν, ἐπὶ τῆς δυτικῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ Ναοῦ τῶν Ἀγ. Θεοδώρων εἶναι ἐντοιχισμένοι δύο ἐπὶ μαρμάρου ἐπιγραφαί. Ἡ μία τούτων, εὐρισκομένη ὑπεράνω τῆς μεσαίας θύρας, περιέχει ἕμμετρον ἐπιγράμμα, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀναφέρεται ὅτι ὁ Σπαθαροκανιδιάτος Νικόλαος Καλόμαλλος ἀνήγειρε τὸν Ναὸν τοῦ Ἀγ. Θεοδώρου, τὸν πρὶν ὄντα παλαιὸν «καὶ μικρόν, καὶ πῆλινον, καὶ σαθρὸν λίαν»³. Ἡ δευτέρα ἐπιγραφή, ἐντοιχισμένη δεξιὰ τῆς πρώτης, περιέχει μόνον τὴν χρονολογίαν: «Μηνὶ Σεπτεμβρίῳ, ἰνδικτιῶνος γ' ἔτους , ςφνη'» (6558 - 1065 μ.Χ.)⁴.

Ἦδη ὁ κ. Κωνσταντόπουλος (ΔΕΝΑ Ἔνθ' ἀν. 126 κ.εξ.), ἀπορρίπτων τὰς παλαιότερας γνώμας, εἶχε παραδεχθῆ ὅτι μεταξὺ τῆς μεγάλης ἐπιγραφῆς, τῆς ἀναφερούσης τὴν κτίσιν τοῦ Ναοῦ ὑπὸ τοῦ Καλομάλλου, καὶ τῆς μικρᾶς,

¹ Διεθν. Ἐφημ. τῆς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας, II, 1899, 125 κ.εξ. ἀρ. 5. Κ. Κωνσταντοπούλου, Βυζαντιὰ μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἑθν. Νομισματικοῦ Μουσείου, Ἀθῆναι 1917, 164, ἀριθ. 635.

² Εὐρετήριον τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος, I, Ἀθῆναι, τεύχ. Β' ὑπὸ Ἀ. Ξυγγοπούλου, Ἀθῆναι, 1929, 73 κ. εξ.

³ Φωτογραφικὴ ἀπεικόνισις ἐν τῷ Εὐρετηρίῳ, Ἔνθ' ἀν. σελ. 72, εἰκ. 65.

⁴ Φωτογραφικὴ ἀπεικόνισις ἐν τῷ Εὐρετηρίῳ, Ἔνθ' ἀν. σελ. 73, εἰκ. 66.

τῆς περιεχοσῆς τὴν χρονολογίαν, οὐδεμία σχέσις ὑπάρχει. Τὴν γνώμην ταύτην ἠσπάσθημεν καὶ ἡμεῖς ὡς ὀρθοτάτην (Εὐρειήριον, ἔνθ' ἄν. 73), παραδεχθέντες ἐπίσης, ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐπιγραφὴν μὲ τὴν χρονολογίαν, τὴν παλαιὰν εἰκασίαν τοῦ Σπ. Λάμπρου (Παρνασσός, II, 1878,70) ὅτι αὕτη ἀνήκει ἴσως εἰς τὸν παλαιὸν Ναόν, ὃν ἐκ βάθρων ἀνεκαίνισεν ὁ Καλομάλλος. Ὁ π. Laurent μὴ παραδεχόμενος τὰς γνώμας ταύτας παρατηρεῖ ὅτι δὲν ὑπάρχει σοβαρὸς λόγος ν' ἀποχωρισθῶσιν αἱ δύο αὐταὶ ἐπιγραφαί, αἱ ὅποια συνδυαζόμεναι λέγουσιν εἰς ἡμᾶς, ὅτι ὁ Ναὸς ἰδρῦθη ὑπὸ τοῦ Καλομάλλου κατὰ τὸ ἔτος 1049 (διὰ τὴν χρονολογίαν θὰ ἐπανεέλθωμεν κατωτέρω).

Ἐγὼ ὁμως νομίζω ὅτι τοῦναντίον ὑπάρχουσι σοβαροὶ λόγοι μὴ ἐπιτρέποντες τὸν συνδυασμὸν τῶν δύο τούτων ἐπιγραφῶν.

Πράγματι ὁ π. Laurent δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν του ὅτι εἰς τὰς μετὰ χρονολογίας κτιτορικὰς ἢ ἀναλόγου περιεχομένου πεζὰς ἢ ἐμμέτρους ἐπιγραφὰς ἐπὶ μαρμάρου, ἵνα περιορισθῶμεν μόνον εἰς αὐτάς, ὁ μὴν, ἢ Ἰνδικτιῶν καὶ τὸ ἔτος χαράσσονται εἰς τὸ τέλος, μετὰ τὸ ἐπίγραμμα ἢ καὶ σπανιώτερον εἰς τὴν ἀρχήν, ἀλλὰ πάντοτε κατὰ κανόνα ἐπὶ τῆς αὐτῆς πλακός, οὐχὶ δὲ ἐπὶ χωριστοῦ μαρμάρου. Τοῦτο δύναται ν' ἀποδείξῃ σειρὰ ὄλη τοιούτων ἐπὶ λίθου ἐπιγραφῶν τοῦ 9^{ου}, 11^{ου}, 12^{ου}, 13^{ου} καὶ 14^{ου} αἰῶνος¹. Τὸ παράδειγμα κατὰ συνέπειαν τῶν Ἁγ. Θεοδώρων θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῆ, καθ' ὅσον τοῦλάχιστον γνωρίζω, μοναδικόν.

Ἀλλὰ ἐκτὸς τοῦ σπουδαίου, ὡς νομίζω, λόγου τούτου καὶ αὐτὸ τὸ ὕφος τοῦ ἐμμέτρου ἐπιγράμματος τῶν Ἁγ. Θεοδώρων φέρει ἡμᾶς πρὸς τὸν 12^{ον} αἰῶνα, ὡς δύναται νὰ διδάξῃ προχείρως ἢ παραβολῆ πρὸς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ἐπίγραμμα τοῦ ἐπισκόπου Ἄργους Λέοντος, τὸ εὕρισκόμενον εἰς τὴν παρὰ τὸ Ναύπλιον Ἁγίαν Μονὴν καὶ φέρον χρονολογίαν 1148, ἐνῶ τοῦναντίον τὸ ὕφος τῶν ἐμμέτρων ἐπιγραφῶν τοῦ 11^{ου} αἰῶνος εἶναι πολὺ διάφορον, ὡς δεικνύει ἢ ἐπὶ μαρμάρου ἐπιγραφὴ τοῦ 1060 ἐν τῇ Μονῇ τῆς Λαύρας τοῦ Ἁγ. Ὁρους².

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν δευτέραν ἐπιγραφὴν τῶν Ἁγ. Θεοδώρων, τὴν φέρουσαν τὴν χρονολογίαν. Ὁ π. Laurent, ἀκολουθῶν τὴν παλαιὰν γνώμην,

¹ Ἐπιγραφὴ τοῦ Ναοῦ τοῦ Μαγκούτη ἐν τῷ Βυζαντινῷ Μουσεῖῳ Ἀθηνῶν (871) Εὐρειήριον, ἔνθ' ἄν. 85. Σκριποῦ (874), Μ. Σωτηρίου, ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1931, 155. Ναὸς Θεοτόκου ἐν Θεσσαλονικῇ (1044) Ο. Tafrafi, Topographie de Thessalonique, Paris, 1913, 178, σημ. 2. Ἁγία Μονὴ παρὰ τὸ Ναύπλιον (1148). Α. Struck, ἐν Athen. Mitteilungen, XXXIV, 1909, 229. Στήλαι τοῦ Νεοφύτου (1238) καὶ τοῦ Ἀθανασίου (1280) εἰς τὴν θέσιν Σταυρὸς ἐν Ἀττικῇ, Δ. Καμπούρογλου, Τὰ Ἀττικά (Μελέται καὶ ἔρευναι), Ἀθήναι, 1923, 130 κ.ἐξ. Μητρόπολις Μυστρᾶ (1310). G. Millet, ἐν B. C. H. XXIII, 1899 122.

² G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos, I, Paris, 1904, σ. 107, ἀριθ. 333.

υποστηρίζει ότι τὸ ἐν αὐτῇ ἀναγραφόμενον ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου 6558 ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ 1049 ἀπὸ Χριστοῦ καὶ ὄχι πρὸς τὸ 1065, ὡς ἡμεῖς ὑπεστηρίζαμεν, παραδεχθέντες ὅτι ἐγένετο χρῆσις τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ χρονολογικοῦ συστήματος. (Εὐρετήριο, ἐνθ' ἄν. 73). Ὑποστηρίζει δὲ προσέτι ὅτι εἰς τὸ ἔτος 1065 ἀντιστοιχεῖ ὄχι ἡ 3^η ἰνδικτιῶν, ἦν ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφή, ἀλλὰ ἡ 4^η. Τὸ τελευταῖον ὅμως τοῦτο εἶναι ὄλως ἀνακριβές, ὡς δύναται νὰ διδῶνται προχείρος ὑπολογισμὸς ¹, ἢ ἐν βλέμμα εἰς τοὺς χρονολογικοὺς πίνακας, οὓς παρέχει ὁ Garthausen (griechische Palaeographie, II, 491). Πάντες ὅμως οἱ παραδεχόμενοι, ὅπως καὶ ὁ π. Laurent, ὅτι τὸ ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος 6558 ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ 1049 ἀπὸ Χριστοῦ δὲν παρετήρησαν ὅτι πρὸς αὐτὸ δὲν ἀνταποκρίνεται ἡ ἐν τῇ ἐπιγραφῇ ἀναγραφομένη 3^η ἰνδικτιῶν, ἀλλὰ ἡ 2^α, ἐνῶ ὡς εἶδομεν, πρὸς τὸ ὑφ' ἡμῶν προτεινόμενον ἔτος 1065 ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς ἡ ἰνδικτιῶν 3 τῆς ἐπιγραφῆς.

Πρὸς ὑποστήριξιν τῆς γνώμης του ὁ π. Laurent λέγει ὅτι «ἡ χρῆσις τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ χρονολογικοῦ συστήματος ἐν Ἑλλάδι κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα θὰ ἦτο πράγματι πολὺ ἀσυνήθης». Ἀλλὰ καὶ τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές, ὡς δεικνύουσι πολλοὶ ἐν Ἑλλάδι ἐπιγραφαὶ τοῦ 10^{ου} καὶ 11^{ου} αἰῶνος ².

Τέλος ὁ π. Laurent ἀπορρίπτει τὴν εἰκασίαν τοῦ Λάμπρου, ἦν καὶ ἡμεῖς ὡς ὑπόθεσιν ἀνεγράψαμεν, ὅτι ἡ φέρουσα τὴν χρονολογίαν πλάξ ἀνήκε πιθανῶς εἰς τὸν παλαιὸν Ναόν, ὃν ἀνεκαίνισεν ὁ Καλόμαλλος, παρατηρεῖ ὅτι ἄνευ τῆς μεσολαβήσεως ἀπροσδοκῆτου τινὸς γεγονότος, περὶ τοῦ ὁποῦ οὐδεμία θπάρχει μαρτυρία, θὰ ἦτο ἐκπληκτικὸν ὅτι εἰς διάστημα ὀλιγώτερον τῶν ἑκατὸν ἐτῶν ἠρειπώθη οἰκοδόμημα, τὸ ὁποῖον ἐπισκευασθὲν διατηρεῖται ἐπὶ οὐκ ἴσως ἤδη αἰῶνας. Ἀλλὰ ὡς πρὸς ταῦτα ἡ μεγάλη ἐπιγραφή τῶν Ἀγίων Θεοδώρων εἶναι λίαν διδακτική. Εἰς αὐτὴν ἀναφέρεται ρητῶς ὅτι ὁ παλαιὸς Ναὸς ἦτο «πῆλιος καὶ σαθρὸς λίαν», ἦτο δηλαδὴ μικρὸν ναύδριον προχείρως ἴσως ἐκτισμένον. Ἐξ ἄλλου ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρει ὅτι ὁ Καλόμαλλος «ἀνήγειρε» τὸν Ναόν, ἔκτισε δηλαδὴ αὐτὸν ἐκ βάθρων, οὐχὶ δὲ ἐπεσκευάσεν, ὡς φαίνεται ἐρμηνεύων ὁ π. Laurent. Ἄλλωστε ὁ Ναὸς δὲν δεικνύει οὐδαμοῦ ἴχνη παλαιότερου οἰκοδομήματος ἐπισκευασθέντος.

Ἀλλὰ τὸ ὅτι ἡ πλάξ μὲ τὴν χρονολογίαν ἀνήκει εἰς τὸν παλαιὸν Ναὸν ἦτο ἀπλῆ εἰκασία τοῦ Λάμπρου, ὡς τοιαύτην δὲ τὴν ἐπανελάβομεν καὶ ἡμεῖς, χωρὶς βεβαίως νὰ ὑπάρχη τρόπος νὰ τὴν ὑποστηρίξωμεν. Ἦδη ὅμως εἶναι

¹ Περὶ τοῦ τρόπου ὑπολογισμοῦ τῆς ἰνδικτιῶνος βλ. προχείρως E. M. Thompson, Ἐγχειρίδιον Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς παλαιογραφίας, μεταφρ. Σ. Λάμπρου, Ἀθήναι, 1903 (Βιβλιοθ. Μαρσλῆ) 432.

² Ἐπιτύμβιος ἐπιγραφή τῆς Εὐφροσύνης παρὰ τὸ Ὁδεῖον τοῦ Ἡρώδου (6427 = 934 καὶ ὄχι 918) Εὐρετήριο, Ἐνθ' ἄν. 91. Ἐπιγραφή τοῦ Ναοῦ τῆς Θεοτόκου ἐν Θεσσαλονίκῃ (6537 = 1044 καὶ ὄχι 1028) Tafrafi, Ἐνθ' ἄν. Ἐπίσης πολλὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος καὶ τοῦ Θηροῦ.

δυνατὸν νὰ ἐκφράσωμεν καὶ ἄλλην εἰκασίαν σχετικῶς μὲ τὴν χρονολογίαν ταύτην. Δυναμέθα δηλαδὴ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ πλάξ αὕτη ἀνήκειν ἴσως εἰς τάφον, ἡ δὲ ἐπ' αὐτῆς χρονολογία εἶναι ἡ ἀρχὴ ἐπιτυμβίου ἐπιγραφῆς. Πράγματι δὲ ἔχομεν παραδείγματα ἐπιτυμβίων Βυζαντινῶν ἐπιγραφῶν ἐν Ἀθήναις, ὅπου εἴτε ὁ μῆν, ἡ ἰνδικτιῶν καὶ τὸ ἔτος τίθενται ἐν ἀρχῇ τῆς ἐπιγραφῆς, εἴτε μόνον ὁ μῆν, ἡ δὲ ἰνδικτιῶν καὶ τὸ ἔτος εἰς τὸ τέλος ¹.

Ἐπειτα, ὡς ἤδη παρετήρησε καὶ ὁ κ. Κωνσταντόπουλος (ΔΕΝΑ, ἐνθ' ἄν. 127), ἡ φέρουσα τὴν χρονολογίαν πλάξ ἐνετοιχίσθη ἀργότερον εἰς τὴν θέσιν, εἰς ἣν νῦν εὐρίσκειται, διότι ὁ R. Chandler (Inscriptiones antiquae, Ochojii, 1774, 58 κ. ἐξ. ἀριθ. XLIX.) ἐνῶ ἀντέγραψε καὶ ἐδημοσίευσε τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ Καλομάλλου, οὐδὲ λέξιν λέγει περὶ τῆς πλακὸς μὲ τὴν χρονολογίαν, ἣτις φαίνεται ὅτι τότε δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἐκεῖ.

Ἐξ ἄλλου εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰς ἐποχὴν, ἣν δὲν γνωρίζομεν, πιθανῶς ὁμως κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν, ὅποτε ἡ Ἐκκλησία ἔπαθε μικρὰς τινὰς βλάβας, ἡ μεγάλη ἐπιγραφή κατέπεσεν ἐκ τῆς θέσεώς της, θραυσθεῖσα εἰς τέσσαρα τεμάχια, τὰ ὅποια ἄγνωστον, ἐπίσης πότε, ἴσως κατὰ τὰς ἐν ἔτει 1840 γενομένης ἐπισκευάς, ἐτοποθετήθησαν καὶ πάλιν εἰς τὴν προτέραν αὐτῶν θέσιν, ἀλλ' ὄχι ὀρθῶς, τοῦ δευτέρου τεμαχίου τεθέντος πρώτου, πολὺ δὲ ἀργότερον, ἴσως περὶ τὸ 1888 ἢ 1889, ἐνεργείᾳ τοῦ Σ. Λάμπρου, ἀποκατεστάθησαν εἰς τὴν ὀρθὴν αὐτῶν θέσιν, ὅπως εἶναι σήμερον ².

Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸν κατὰ τὴν πρώτην, ἴσως ἐν ἔτει 1840, ἐκεῖ τοποθέτησιν τῶν τεμαχίων τῆς καταπεσούσης μεγάλης ἐπιγραφῆς νὰ ἐνετοιχίσθη καὶ ἡ φέρουσα τὴν χρονολογίαν πλάξ, εὐρισκομένη πρότερον ἐκεῖ που πλησίον.

Κατὰ ταῦτα ἡ σύνδεσις τῶν δύο ἐπιγραφῶν ἢ προτεινομένη ὑπὸ τοῦ π. Laurent καὶ τὰ συμπεράσματα, ἅτινα ἐξ αὐτῆς ἐξάγει, εἰς τὰ ὅποια εἶχον καταλήξει καὶ παλαιότεροι ἐρευνηταί, ὅτι δηλαδὴ ὁ Ναὸς ἀνηγέρθη κατὰ τὸ 1049 ὑπὸ τοῦ Καλομάλλου, δὲν δύναται πλέον νὰ θεωρηθῶσι πιθανά.

Τὸ ὅτι ὁ Ναὸς ἐκτίσθη κατὰ τὸν 12^{ον} αἰῶνα θὰ ἡδύνατο ν' ἀποδειχθῇ καὶ διὰ καθαρῶς τεχνικῶν καὶ ἀρχαιολογικῶν ἐπιχειρημάτων, ὧν ὁμως ἡ ἔκθεσις δὲν εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ παρόντος σημειώματος.

Α. ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ

¹ Βλ. προχείρως τὰς ἐπιτυμβίους ἐπιγραφὰς τὰς εὐρεθείσας κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ. I. Σακελλίων, ἐν Ἀρχ. Ἐφημ. 1886, 235 κ. ἐξ. 237 κ. ἐξ.

² Βλ. Σ. Λάμπρου, Ἐν Παρνασσῷ, Ἐνθ' ἄν. καὶ Ἱ. Μαρτίνου Ἀρχιμανδρίτου, Αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου, Ἀθήναι, 1889, 33 κ. ἐξ.